

НОМО SACREDOS: МІЖ САКРАЛЬНИМ І ПРОФАННИМ (ЦЕРКВА ТА ЇЇ ДІЯЧІ В ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ)

(рецензія на монографію: Приліпко І. *Духовенство в українській прозі XIX – початку XXI століть: художня рецепція та інтерпретація* / Ірина Приліпко. – К.: Логос, 2014. – 482 с.)

«Священик має бути таким святим, щоб міг служити іншим за взір святості, бо для того поставив Бог священиків на землі, щоб жили на ній як ангели, і були світлом та взірцем для інших людей», – вважав Св. Іван Золотоустий. Мабуть, кожен із нас мріяв про такого духовного наставника, а чи зустріли ми його в житті? І якими бачить служителів Церкви мистецтво? Ці питання виникають, коли береш до рук ошатну монографію Ірини Приліпко зі зображеною на обкладинці розгорнутою книгою на тлі церковних споруд. Згадуються прочитані твори, в яких іноді бачимо різні, навіть аксіологічно протилежні художні версії представників духовенства, а іноді відкриваємо поєднання в одній людині того, що називають авелевим і каїновим. «Бог знає все. А батюшці байдуже. Хіба він правду Богу передасть?», – додають сумніву відомі рядки з «Марусі Чурай» Ліни Костенко, які спливають у пам'яті. «Покажите мне такую страну, где заколочены храмы, где священник скрывает под рясой кагэбэшный погон», – лунає з 90-х голос Ігоря Талькова.

Чи вдалося авторці осягнути глибину проблеми і вирішити її в межах історико-літературного дослідження?

Звернімося до тексту монографії. У *Вступі* Ірина Приліпко обґрунтовує вибір теми дослідження. Як відомо, у літературі відображені різні аспекти буття українського народу, різноманітні суспільні прошарки – селянство, інтелігенція, митці, духовенство, науковці тощо. Значне місце у творах письменників різних епох, стильових напрямів і жанрів посідали проблеми релігії, діяльності церкви та її служителів. Водночас проза про духовенство до сьогодні залишалася на маргінесі літературознавчих студій, не здобувшись на окреме комплексне дослідження. Твори про церкву та духовенство літературознавці розглядали в контексті аналізу загальних особливостей творчості певного письменника, літературного періоду, або ж взагалі оминали увагою, чи інтерпретували однобічно, необ'єктивно, з огляду на ідеологічний тиск (літературознавство радянських часів). У цьому контексті поява монографії Ірини Приліпко сприймається як суттєвий крок на шляху наукового осмислення маловивчених аспектів вітчизняної літературної спадщини.

Актуальність такої праці, її новаторство полягають у комплексному аналізі прози про духовенство у векторах художніх, суспільно-політичних, світоглядних тенденцій XIX – початку XXI ст. Тема дослідження, обрана Іриною Приліпко, виводить на об'єктивне поцінування тих естетичних цінностей, які опинялися або поза увагою літературознавців, або на периферії наукових пошуків.

У центрі дослідницької уваги – ідейно-тематична, образна, жанрово-стильова специфіка прози про духовенство, що засвідчує настанову на

системність і всебічність аналізу, який здійснюється на основі значного текстового масиву, з урахуванням продуктивних методів літературознавчого аналізу (порівняльно-історичного, типологічного, інтертекстуального, біографічного).

Історичні, суспільно-політичні, церковно-релігійні реалії, у контексті яких формувалася й розвивалася українська проза про духовенство, висвітлено в першому розділі монографії (*«Духовенство і церква в Україні: суспільно-історичні та ідейно-художні аспекти»*). Авторка вказує на витоки прози про духовенство (агіографічна література), простежує етапи її розвитку (твори полемічної, бурлескно-травестійної літератури, тексти письменників ХІХ ст.).

Другий розділ рецензованої праці (*«Рецепція образів духовенства в жанрово-стильовій системі української прози ХІХ ст.»*) репрезентує комплексний аналіз текстів українських письменників ХІХ ст., у яких засобами романтичної та реалістичної поетики створені образи діячів церкви. У цьому розділі корпус текстів М. Костомарова, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, обраний Іриною Приліпко, дав змогу панорамно висвітлити основні проблеми типології й модифікації образів представників духовенства в українській літературі означеного періоду, визначити провідні ідейно-тематичні тенденції художньої рецепції церкви та її діячів (морально-дидактична, іронічно-сатирична, соціально-психологічна, соціально-побутова, історична).

Комплексний аналіз прози кінця ХІХ – початку ХХ ст. (третій розділ *«Образи священнослужителів у парадигмі української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.»*) дав можливість зробити висновок про домінування у творчості письменників цього часу, особливо у прозі західноукраїнських авторів (І. Франко, М. Павлик, Д. Лукіянович, О. Кобилянська, О. Маковей, М. Яцків, Л. Мартович), сатиричного, критично-викривального зображення духовенства. З'ясовуючи особливості прози про духовенство письменників-модерністів, авторка виявляє поліфонізм зображення постаті духовного діяча в літературі, тенденцію до відтворення амбівалентності внутрішнього світу священнослужителя, поглиблення психологічного аналізу, увиразнення зв'язку національних проблем і релігійної приналежності, вплив соціокультурних чинників на розвиток церковно-релігійних відносин (твори О. Маковея, М. Коцюбинського, Л. Пахаревського, Н. Кобринської, Б. Лепкого, О. Кобилянської). Заслуговує на увагу зіставлення *«Лялечки»* М. Коцюбинського з творами інших митців ХІХ – початку ХХ ст., які засвідчують перехід від народницького дискурсу до літературного модерну. В цьому ракурсі вимальовуються образи священників у новелістиці Л. Пахаревського (*«В мовчазних покоях»*, *«Горе»*, *«Дияконова дисципліна»*). Важливо, що до аналізу залучені різні за тематикою та стилістикою твори українських авторів, визначена їхня своєрідність.

Проза письменників-священиків (Т. Бордуляк, О. Лещук) та твори авторів, які походили з родин духовенства (Н. Кобринська, Б. Лепкий), засвідчують значну роль у моделюванні образу духовного діяча автобіографічних аспектів. Окрему увагу в монографії приділено особливостям художнього зображення

духовенства в історичній прозі межі століть. На основі аналізу творів М. Старицького («Останні орли», «Богдан Хмельницький»), Б. Лепкого («Мазепа»), А. Кащенко («Борці за правду», «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове»), Ю. Опільського («Вовкулака», «Упирі») виявлений тісний зв'язок суспільно-політичних процесів та діяльності духовенства, розкрито специфіку художнього осмислення історії української церкви та її діячів, акцентовано на ролі духовенства в історичних подіях, долі народу. Доречно підкреслено унікальність художнього світу історично-легендарного дискурсу Наталени Королеви, в якому відтворені незвичні для української прози про духовенство образи юдейських священників («*Quid est Veritas?*»), середньовічних ченців («1313»).

Твори про духовенство ХХ – початку ХХІ ст. засвідчили зміну векторів зображення священнослужителів – про це йдеться у четвертому розділі монографії («*Образи духовенства у вимірах поетики української літератури ХХ – початку ХХІ ст.*»). Документалізм та психологізм у відтворенні образів духовних діячів на тлі драматичних катаклізмів першої половини ХХ ст. (дві світові війни, голодомор, встановлення радянської влади, антирелігійна пропаганда, репресивні заходи) визначені провідними художніми принципами у творах «Записки полоненого» О. Кобця, «Тук-Тук...», «Спокуса» Б. Антоненка-Давидовича, «Сад Гетсиманський» І. Багряного, «Матвій Безодня», «Слово за тобою, Сталіне!» В. Винниченка. Прикладами згубного тиску влади на літературу слушно названі твори Я. Галана, П. Козланюка, Леся Гомона, Остапа Вишні, у яких церква та духовенство зображені у викривленому дзеркалі соцреалізму. Натомість, твори С. Тудора «День отця Сойки» та Ірини Вільде «Сестри Річинські», хоча й позначені ідеологічними штампами, проте репрезентовані в них образи духовних діячів характеризуються глибоким психологізмом, поліфонізмом, філософічністю.

Загальна еволюція української епіки, прикметна поверненням особистісних мотивів, відступом від нормативної поетики соцреалізму як домінанти нового творчого мислення, дифузією психологізму й ліризму та ін., безпосередньо пов'язана з актуалізацією жанрового синтезу та поліфонізмом художньої прози. У контексті художньо-біографічної епіки можна було б звернутися і до роману в новелах Ю. Бачі «Олекса» (1992), усі розділи якого об'єднані історією духовного, національного та громадянського становлення особистості О. Духновича.

Аналіз текстів сучасних письменників (В. Шевчук, Г. Пагутяк, Г. Тарасюк, О. Жовна, В. Портяк, В. Базів, П. Кралюк) дав змогу зробити висновки про те, що тема духовенства не втрачає актуальності в художньому дискурсі, змінилася лише специфіка її розкриття, урізноманітнилися способи моделювання образів священнослужителів, що пов'язано зі зміною церковно-релігійної ситуації, переосмисленням ролі й значення постаті духовного діяча.

Разом із тим, монографія не позбавлена дискусійних моментів.

До літературознавчого дискурсу роботи залучено праці, які презентують генезу прози про духовенство в синхронічному й діахронічному аспектах, у різних контекстуальних вимірах. Водночас у списку використаних джерел, на

жаль, немає концептуальної праці І. Набитовича «Універсум *sacrum*'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму)», яка могла б стати одним із теоретико-методологічних джерел роботи¹.

Матеріалом дослідження в монографії слугують переважно реалістичні стильові версії художніх образів. «Ідеальні прагнення, – зауважує Е. Ауербах, – повинні гармоніювати з навколишньою дійсністю принаймні в одному – вони не можуть пройти повз самого світу, повинні стикнутися з ним, зав'язати з ним взаємини, так, щоб склався справжній конфлікт»². Авторка монографії може заперечити, мовляв, попри різноманітні дослідницькі стратегії в новітньому літературознавстві категорія мімезису залишається однією з базових. Так, про це пише і З. Мітосек, наголошуючи, що «мірою цінності літературного твору є взаємини із зовнішнім світом, навіть коли існування цього світу є лише потенційним»³. Проте важко погодитися із залученням до реалістичної парадигми письма творів Т. Осьмачки, Г. Косинки, В. Винниченка (стор. 287–288 монографії). Загалом, на нашу думку, варто було більше уваги приділити власне художньо-поетологічному ракурсу висвітлення проблеми.

Мотиви молитовного прощення і пов'язаний із ними образ служителя культу притаманні сучасним творам різної жанрово-стильової належності та художньої цінності, однак сучасна література представлена в монографії доволі зредуковано. Звісно, робота не претендує на всеохопність матеріалу, проте в розділі, присвяченому літературі помежів'я ХХ – ХХІ ст., на нашу думку, залишилося чимало смислових лакун. Заслугове схилення звернення Ірини Приліпко до творчості М. Дочинця, Г. Пагутяк, Г. Тарасюк. Так, Г. Тарасюк у романі «Між пеклом і раєм» створила образ справжнього героя нашого часу – кінорежисера Мирона Волинця, який через сумніви, перешкоди, розчарування намагається творити високе національне мистецтво. Духовним двійником Мирона постає в романі-гіпотезі (а саме так авторка означила жанр твору) засновник Києво-Печерської Лаври Святий Антоній, відомий нам як Антоній Печерський. У неobarоковім романі-притчі Г. Тарасюк «Храм на болоті» Чудо Господнє пов'язане з образом Богородиці. Натомість цікаво було б простежити трансформацію цієї теми, приміром, у сучасних антиутопіях. Зокрема, у романі Т. Антиповича «Хронос» священника призначають завідувачем музею, на який державна влада перетворила храм Різдва Христового. У відчаї отець Теодор промовляє молитву-псалом: *«Господи, не гідний я ні чудес Твоїх, ні ознак. Але Ти мені подай хоча б малесенький натяк, бо я ослаб духом і розумом своїм захирів... А народ струїли новими цяцьками, не бачить він нічого, не чує, страшисться власної тіні. Низько живе. Нижче нікуди. Не достойний і я Твоїх див. Плазун і я. Але Ти оберни мене хоч для*

¹ Набитович І. Універсум *sacrum*'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму) : [монографія]. – Дрогобич – Люблін : Посвіт, 2008. – 600 с.

² Ауэрбах Э. Мимезис. Изображение действительности в западноевропейской литературе / Э. Ауэрбах. – М. : Прогресс, 1972. – 558 с. – С. 347

³ Мітосек З. Кінець мімезису? / З. Мітосек // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. : / [упоряд. Б. Бакули ; за заг. ред. В. Моренця ; пер. з пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 225.

дрібною чину, хоч для найменшої справи Твоїї...»⁴. Саме він, полишивши службу, стає Пророком.

Православний і сектантський дискурси химерно переплітаються в романі Ю. Щербака «Час смертохристів: Міражі 2077 року». Це виявляється, наприклад, в інкорпорованій статті «протоієрея отця» Борисоглеба Чикирисова «Новолюди как знамение нашего времени». Трансмутацію релігійно маркованих концептів спостерігаємо і в романі А. Чеха «Анатомічний атлас», жанр якого сам автор визначає як «пацаняча антиутопія». Тут погоджуємося з І. Набитовичем, зауваження якого можуть бути спроектовані і на інших сучасних письменників: «У прозі Ю. Винничука та Любка Дереша, як видається, гротескова трансформація сакрального, постмодерна гра з сакральними символами в еротичних дискурсивних стратегіях несе на собі печаль обездуховлення й мертвотности людини арелігійної»⁵. Проте, до речі, Ю. Винничук не тільки грає з релігійними цінностями, а й художньо переконливо передає трагічну історію свого краю. Так, у романі «Танго смерті» серед жертв НКВС у тюрмі на Лонцького зображено львівських священиків, один із яких *«лежить з виколотими очима, другий – прибитий цвяхами до стіни, з розпоротого живота вивалилися і звисають червоні нутроці, і я впізнаю нашого вуйця – отця Мирослава, якого перевели з Бригідок на Лонцького, і не можу надивуватися – яке прекрасне і яке спокійне його обличчя, хоч і прийняв він таку мученицьку смерть, і я, дивлячись на нього, перехрестився, мов до розіп'ятого Ісуса»*⁶.

Певною мірою, за проблематикою до роману «Танго смерті» близькі «Черевички Божої Матері» Марії Матіос, де є експресивно насажена сцена, коли згадка про священика постає однією з деталей панорамної картини злочинів радянської влади на Західній Україні. Отець Онуфрій приймає пологи в жінки на вівтарі храму в умовах смертельної небезпеки, *«коли ... іменем Саюза Савецьких Саціалістических Республік комісари повантажили у грузовікі «соціально вредних елементов із числа кулаков, членов націоналістических організацій просвіта, січ, допомогове товариство...» і поїхали геть, пообіцявши приїхати по тих, кого не знайшли... Саме тоді місцевий священик – отець Онуфрій, – приймаючи пологи жидівки Хаї у своєму храмі, що вважалося беззаперечним гріхом (адже Хая молилася іншій Божці), відкрив Іванці таємницю людського буття: у життю часом буває так, що чиєсь життя важить більше, ніж гріх перед Богом. Гріх можна відмолити...»*⁷. У цьому контексті цікаво було б згадати зображення священика в романі В. Шкляра «Маруся».

Деконструкція попередніх канонів торкнулася низки сучасних творів означеної проблематики, загальну специфіку яких провокативно окреслив

⁴ Антипович Т. Хронос / Т. Антипович. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 200 с. – (Сер. «Доросла серія»). – С. 106.

⁵ Набитович І. Універсум сасгит'у в художній прозі (від Модернізму до Постмодернізму) : [монографія]. – Дрогобич – Люблін : Посвіт, 2008. – 600 с. – С. 490.

⁶ Винничук Ю. Танго смерті / Ю. Винничук. – Х. : Фоліо, 2013. – 384 с.

⁷ Матіос М. Черевички Божої Матері (вирвана сторінка з буковинської саги) : Повість / М. Матіос – Л.: ЛА «Піраміда», 2013. – 208 с.

Ю. Іздрик: «Блукаючі пастки, ризоматичні змови, омоніми, ампліфікації, коменти – оце і є твоя біографія?...». Зокрема, фрагментарність, розщеплення на частки не оминає й молитовного звернення до Всевишнього, яке розпадається у «Воццеку» Ю. Іздрика на окремі літери. Сакральний локус міста-симулякру в романі С. Жадана «Ворошиловград» вербалізується через промови священника на похороні й слова пресвітера. Мотив опозиційності християнства і мусульманства спостерігаємо в «Сталінці» та «Дофіні сатани» О. Уляненка. Можливо, авторка монографії свідомо уникає згадки про твори Олеся Уляненка? Проте, на нашу думку, для панорамного відтворення різних тенденцій зображення образів представників духовенства в українській літературі кінця ХХ – початку ХХІ ст. все-таки бракує текстів цього письменника. Задля об'єктивності можна було б не оминати висвітлення дій служителів культу, які розкладають Україну, відвертаючи людей від церкви. Тому до наукового дискурсу роботи можна було залучити такий контрверсійний текст, як «Знак Саваофа», принаймні згадати про альтернативне зображення «святих отців» у цьому неоднозначному романі як факті сучасного письменства.

Водночас специфіка модерністичних, авангардних образів представників духовенства, еkleктика та гра доби постмодернізму потребують окремого дослідження і можуть стати окремою проблемою для інших науковців. Перспективними, на нашу думку, є й компаративні студії, оскільки образи служителів церкви привертають увагу митців різних стилів і жанрів різних національних літератур (Е. Л. Войнич «Овід», Л. Андреев «Життя Василя Фівейського», В. Дементьев «Діонісій», А. Дж. Кронін «Зірки дивляться вниз», Ж. Бернанос «Щоденник сільського священника», Б. Бек «Леон Морен, священник», В. Бредфорд «Історія поселення в Плімуті» тощо).

Позаяк висловлені міркування не применшують значущості зробленого Іриною Приліпко, а радше спонукають до дискусії. Монографія «Духовенство в українській прозі ХІХ – початку ХХІ століть: художня рецепція та інтерпретація» буде цікава широкому колу допитливих читачів і, сподіваємося, як кожне оригінальне й вагоме дослідження, інспірує множинність подальших інтерпретацій і конструктивних міркувань.

Олена Бровко

Рецензія надійшла до редакції 16. 06.2015

Прийнято до публікації 22.06.2015